

Дәріс № 1. Халықаралық қатынастар теориясы пәніне кіріспе

Дәріс жоспары:

1. Халықаралық қатынастардың теориясының объектісі, пәні.
2. Халықаралық қатынастар теориясының әдіснамасы.

Дәріс мақсаты: «Халықаралық қатынастар теориясы» пәнін оқу барысында күндізгі бөлім студенті осы ғылымға байланысты көптеген маңызды мәселелерді түсінеді. Студенттерге халықаралық қатынастар ғылымы туралы алғашқы қадам жасауға және пәннің аясында теориялық ойда негізгі бағыттарымен таныстыруға көмек береді.

Оқытудың техникалық құралдары: слайдтар, презентациялар, электрондық оқулық.

Дәрістің оқыту әдістері мен түрлері: проблемалық оқыту технологиясы, дамыта оқыту технологиясы.

Дәріс мазмұны: Халықаралық қатынастар теориясы өзара мемлекеттік шекаралармен бөлінген қауымдастық мүшелері арасындағы түрлі қызмет алмасудың нәтижесінде жүзеге асатын, аса күрделі әлеуметтік саяси жағдайларды көрсететін ғылым ретінде түсіндіріледі. Теорияның рөлі мыналардан тұрады: а) халықаралық қатынастардың эмпирикалық материалдарын талдаудан, жүйелеуден (реттеуден); ә) халықаралық акторлардың мінез-құлқын талдауға мүмкіндік беретін ортақ түсініктер категориялар жасаудан; б) себеп-салдарлық байланыстарды анықтаудан, олардың халықаралық құбылыстардың хаотистік көптүрлілігінде тұрақтылығын, қайталануын іздеуден. Теория басты екі қызметті орындайды: біріншіден, өзінің объектісінің ерекшеліктерін, оны құраушы элементтердің құрылымының көптүрлілігін (ең алдымен, себеп-салдарлық байланыстар) түсіндіру екіншіден, оның болашақ эволюциясын болжау. Бұл қызметтерді жүзеге асыруда танымның 2 әдісі қолданылады: а) түсіндіру, яғни осындай жағдайға немесе іс-әрекет қалпына себеп болған ерекше себептерді анықтау; ә) түсіну тек қана жағдайдың себебін іздеу ғана емес, сонымен қоса оның мәнін анықтау да болып табылады. «Түсінуге» ұмтылушы ғалымдар оқиғалар жиынынан көрі, тек бір жағдайды зерттеуге басымдық береді. Түсіну жағдайдың шешімдерін түсіндіруге қажетті қатал бағалауларсыз анықтауға мүмкіндік береді. Түсінуге тарихи тәсіл, ал түсіндіруге ғылыми тәсіл тән.

Халықаралық қатынастардың теориясының объектісі – халықаралық қатынастардың бүкіл көптүрлі және кереғар әлемі. Оның негізгі мынандай ерекшеліктері бар:

– анархиялық элементтер, себебі онда билігі жалпы мойындалған жоғарғы инстанция жоқ, «суверенитеттер плюрализмі» яғни, әрбір актор өзінің қалаулары мен өзіндегі ресурстарына сүйене отырып шешім шығарады;

– халықаралық акторлардың мінез-құлқына халықаралық қатынастардың, онда белгіленген норма және ережелердің институционализациясының ықпалы;

– сипаттамалардың кереғарлығы: тұтастық және фрагменттілік, серіктестік және жанжалдасу, интеграция және әлеуметтік қауымдастықтың идентификациясы;

– әлемдік нарықтың жаһандануының ықпалы, оның салдарлары жекелеген мемлекеттер мен халықтардың жақындасуы мен алыстауына, ұлттық суверенитет пен саяси ұйымның аумақтық принциптерінің жоғалуы мен оларды күшейтуге ұмтылуына әсер етеді;

– дәстүрлі халықаралық акторлар – мемлекеттер мен үкіметтік емес ұйымдармен қатар, жаңа әрекет етуші тұлғалар: үкіметтік емес ұйымдар, трансұлттық компаниялар, банктер мен кәсіпорындар, ірі медиаторлар, қылмыстық синдикаттар, халықаралық терроризм, этникалық диаспоралардың т.б. қатысуы;

– мемлекеттің өзінің басты азаматтардың индивидтік және әлеуметтік қауіпсіздігінің кепілі, рөлі қызметін жоғалтуы. Жаһандану шарттарында мемлекеттік форма адамның құқықтары мен бостандықтарына, барлық халықтар мен әрбір адам мүддесіне сай келетін бірегей әлемдік қауымдастық құруға кедергі келтіруде. Алайда «кіші мемлекет», «мемлекет түнгі сақшы», «әлсіз мемлекет» идеясы адамның құқықтары мен бостандықтары, қауіпсіздігінің автоматты түрде ұлғайғандығын білдірмейді. Жекелеген ұлттар мен жалпы адамзаттың «ортақ мақсаттарына» жетуіне көмектеспейді.

Халықаралық қатынастар теориясының пәні – зерттелетін объектісінің өмір сүруіне қажетті, мәнді, қайталанатын байланыстар, заңдылықтар, заңдарды ғылыми іздеу. Халықаралық қатынастар теориясының жалпы түрде заңдылықтары ретінде мыналар саналады:

– халықаралық қатынастарда негізгі әрекет етуші тұлға мемлекет, ал оның халықаралық қызметінің формалары дипломатия және стратегия;

– мемлекеттік саясат екі сыртқы және ішкі түрде жүзеге асады. Олардың арасында өзара байланыс болғанымен, айтарлықтай айырмашылықтар да бар, сонымен байланысты халықаралық саясат айтарлықтай автономияға ие;

– мемлекеттердің халықаралық іс-әрекеттерінің негізі ұлттық мүддеде жатыр, оны құраушы элементтер қауіпсіздік, суверенитет, өмір сүру. Сондықтан халықаралық қатынастар түрлі мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің қақтығысу, жанжалдасу, табыс сферасы;

– халықаралық қатынастар бұл мемлекеттердің өзара күштік әрекеттесуі және күш балансы, онда күшті державалардың ұлттық мүдделерінің жүзеге асу мүмкіндігі зор;

– сверхдержавалар арасындағы күштің орналасуына қарай күш балансы: биполярлы, үшполюсті, көпполярлы т.б. түрлі формалар мен конфигурациялар болуы мүмкін.

2.Әдіснама – бұл әдіс-тәсілдер, амалдар, жолдар басқаша айтқанда таным әдістерінің жиынтығы. Халықаралық қатынастар теориясы нақты білімдерге әкелетін түрлі әдістерді қолданады. Р. Аронның айтуынша, халықаралық қатынастарды зерттеуде әдістердің сәйкестігі қажет, олар мынаған негізделеді: – қоғамдық қатынастың өзіндік ерекше түрінің мәнін, спецификасын, негізгі қозғаушы күштерін зерттеудегі теорияға; –ХҚ-дың эволюциясы мен өзгерістерін анықтайтын детерминант және заңдылықтарды іздеуде әлеуметтану ғылымына; –халықаралық қатынастардың іс жүзінде дамуындағы аналогтар мен ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік беретін кезеңдер мен ұрпақтар алмасуы үрдісіндегі тарихқа; – халықаралық саяси шешімді дайындау, қабылдау, жүзеге асыру үрдісін талдауда тәжірибеге. Нақты қолданбалы ретте: а) фактілерді зерттеу; ә) халықаралық қатынастардағы қалыптасқан жағдайды түсіндіру; б) оқиғаның одан әрі даму эволюциясын болжау; в) шешімді дайындау және қабылдау жайлы айтылады. Халықаралық қатынастар теориясының әдіснамасының маңыздылығын ескере отырып, халықаралық саяси ғылымда «үлкен пікірталас» туындатқан таным әдістері болды. Оның нәтижесі болып халықаралық қатынастарды зерттеуде жүйелік тәсілдер, бірінші ретте анализ деңгейлер әдісі болып табылады. Ең алғаш рет «анализ деңгейлері» ұғымын К. Уолц «Адам, мемлекет және соғыс» атты еңбегінде (1965) қолданды. Саяси жанжалдарды талдай отырып, олардың себебін саясаттың негізгі үш саласынан немесе үш деңгейінен іздеу керектігін көрсетті: а) шешім қабылдаушы индивид немесе тұлға деңгейінде; ә) мемлекет немесе ішкі саяси факторлар деңгейінде; б) мемлекетаралық жүйе деңгейінде. Мұндай тәсіл саясаттың облыстарын бөлуге мүмкіндік береді, оның әрқайсысы халықаралық аренадағы мемлекеттің ісәрекетіне түрлі ықпал етеді және зерттеушіге саясаттың бір саласына бағытталуына, қалғандарынан уақытша абстракциялануға мүмкіндік береді. Сонымен, индивид деңгейінде шешім қабылдаушы тұлғалардың жеке қасиеттері: мінез-құлқының ерекшеліктері, психологиясы, идеологиялық ұстанымы, моральді ұстанымы, т.б. зерттеледі. Мемлекет деңгейінде қабылданатын шешімге ықпал етуші топтар және мүдделер коалициялар талданады. Жүйе деңгейінде биліктің мемлекеттер арасында бөлінуі мен оның ішкі режимі мен халықаралық тәртіпке ықпалы бағаланады.

Оқиғаны талдау әдістері: Бақылау. Оның элементтері бақылау субъектісі, объект және бақылау құралдары болып табылады. Егер бақылаушы осы немесе өзге халықаралық оқиғаның тікелей қатысушысы болса, тікелей және жанама, сыртқы және қосылған бақылау болады

тікелей бақылау интервью, сауалнама нәтижесінде алынатын ақпаратқа негізделетін жанама бақылаудан айтарлықтай ерекшеленеді. Халықаралық қатынастар теориясында негізінен жанама және инструменталды бақылау мүмкіндігі мол. Әдістің негізгі кемшілігі субъектінің белсенділігімен байланысты субъективті факторлардың рөлі зор, оның идеологиялық ұстанымдарымен, бақылау құралдарының жетілмегендігімен байланысты.

Құжаттарды зерттеу. Халықаралық қатынастарға қатысты «бейресми» зерттеушілерде объективті ақпаратқа тікелей қолже тімділіктің болмауымен ерекшеленеді. Объективті ақпарат көп жағдайда құпияланады және мемлекеттік құпияға айналады. Құжаттардың ішінде салыстырмалы түрде қолжетімділері мыналар: а) дипломатиялық және әскери мекемелер, баспасөз қызметтерінің хабарламалары; ә) мемлекеттік қызметкерлердің сапарлары жайлы ақпарат; б) аса ықпалды үкіметаралық ұйымдардың жарғылық құжат тары және арыздары; в) биліктік құрылымдар, саяси партиялар, қоғамдық ұйымдардың декларациялары және хабарламалары; г) иконографиялық құжаттар – картина, фотография, кино фильмдер, көрмелер, плакаттар және лозунгтер, бұларда қызық тырушы ақпараттар бар.

Салыстыру. Халықаралық қатынастар теориясында XX ғасырдың 60-жылдарында халықаралық қатынаста мемлекеттер мен өзге де акторлардың санының күрт артуымен қажеттілігі арта түсті. Аталған әдістің басты артықшылығы халықаралық қатынаста жалпы, қайталанатын нәрсені іздеуге ұмтылуы. Сонымен қатар салыстырмалы талдау оқиғалардың ұқсас болмауы және қайталанбауы негізінде айтарлықтай маңызды нәтижелер алуға мүмкіндік береді.

Экспликативті әдістер: Контент-анализ. Саяси ғылымда алғаш рет Г. Лассуэлл қолданып, 1949 жылы сипаттады. Жалпылаған сипатта жазбаша немесе ауызша мәтінде жиі кездесетін сөз тіркестері немесе сюжеттер фиксациясының мәнін жүйелік зерттеу. Одан әрі қабылданған мәліметтерді бейтараптығымен белгілі хабарламаларымен салыстырылады, осының негізінде зерттелетін мәтіннің саяси бағытталғаны жайлы шешім шығаруға мүмкіндік береді. Контент анализді қолданудың келесідей кезеңдері анықталады: а) ақпараттық материалды бірінші ретгі өңдеудің формасы ретінде мәтіннің құрылымын қалыптастыру; ә) ақпараттық материалды матрицалық кестелер көмегімен өңдеу; б) материалды квантификациялау, электронды есептеуіш техника көмегімен осыны талдауды жалғастыру: – әдістің тиімділігі көбіне төменде көрсетілген нәрселерді дұрыс бөлуге тікелей тәуелді; – талдаудың бірінші ретті бірліктері (терминдер, сөз тіркестері, тақырыптар); өлшем бірліктері (сөздер, тіркестер, бөлімдер, беттер).

Ивент-анализ. Оқиғадағы мәліметтерді талдау әдісі бұқа ралық ақпаратты өңдеуге бағытталған, мұндай ақпараттар кім айтады немесе жасайды, не айтады немесе не жасайды, кімге немесе неге қатысты

жасайды, қашан айтады немесе жасайды деген сияқты көрсеткіштерге ие. Лайықты мәліметтерді өңдеу және жүйелеу келесідей көрсеткіштермен жүзеге асады: 1) субъект-инициатор (кім); 2) сюжет, тақырып (не); 3) субъект-нысана (біреуге қатысты); 4) оқиға датасы (қашан). Осындай негізде өңделген оқиғалар матрицалық кестелерге енгізіледі, бөлінеді, ЭВМ-нің көмегімен өлшенеді. Аталған әдістің тиімділігі мәліметтердің бай банкісінің болуына тәуелді.

Когнитивті карталау. Бұл әдістің көмегімен осы немесе өзге саяси қайраткер белгілі бір саяси проблеманы қалай қабылдайтындығын анықтауға болады. Ол саясаткер қолданатын негізгі ұғымдарды анықтайды, олардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтайды. Нәтижесінде зерттеуші карта схема жасайды, ол бойынша саясаткердің осы немесе өзге де жағдайдағы эвентуалды реакциясын байқауға болады. Б. Корани саяси қайраткердің мінез-құлқының 4 индикаторын ұсынды: а) дипломатиялық өкілдік ету тәсілі; ә) экономикалық келісімдер; б) мемлекетаралық сапарлар; в) келісімдер (шарттар). Алынатын мәліметтер негізінде халықаралық акторлардың кеңістік пен уақыттағы іс-әрекет, мінез-құлқына яғни: ол кіммен интенсивті қарым-қатынас ұстанады, қандай кезеңде және қандай салада олар жүзеге асады т.б. қатысты шешімдер шығарылады.

Когнитивті карталау, контент-анализ және ивент-анализ сияқты көбіне не болып жатқанын көрсетеді, бірақ себебін анықтамайды. Бұл барлық экспликативті әдістердің кемшілігі өзге де әдістердің мәліметтерінің бай жиынтығын құрауға мүмкіндігі бола отырып, олармен қатар пайдаланғанда айтарлықтай нақты білім алуға мүмкін болуымен азая түседі. Тәжірибе. Әлеуметтік ғылымдарда тәжірибе екі типтің имитациялық ойын түріне ие болды: ЭВМ-ді қолданбау және электронды есептеуіш техниканы қолдану. Бірінші жағдайда алдын ала дайындалған сценарийге сай белгілі бір рөл орындаумен байланысты (мемлекеттер, үкіметтер, саяси қайраткерлер) индивидуалды және топтық іс-әрекеттер жайлы айтылады. ЭВМ-ді қолданумен байланысты имитационды ойындар кең ауқымды зерттеулік перспективаларды, жекелей алғанда халықаралық жағдайлардың болашақтағы мүмкін болар дамуы жайлы негізделген гипотезаларды ұсыну сияқты көрсетіледі.

Болжамдық әдістер: Дельфийлік әдіс. Бұл мәселені бірнеше эксперттердің бақылау мүмкіндігінің барлығы, талқылауы және жүйелеуі жайлы айтылады. Олар кез келген халықаралық оқиға, құбылыс, үрдіс жайлы бағалауларын орталық органға көрсетеді, ол бағаларды жалпылайды және жүйелейді, содан соң эксперттерге қайтарады. Мұндай операцияны бірнеше рет қайталаған соң, көрсетілген бағалауларда айтарлықтай айырмашылықтар, сәйкессіздіктер бар екенін анықтайды. Жасалған жалпылау негізінде эксперттер бастапқы бағалауларына өзгерістер енгізуі мүмкін немесе өз ойын бекем ұстап, айтқан ойында

тұруы мүмкін. Эксперттердің бағалауларындағы айтарлықтай айырмашылықтар себептерін зерттеу мәселенің бұрын белгісіз болған аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді, зерттеліп, талданып отырған оқиғалардың мүмкін болар даму салдарына назар аудартады. Осыған сәйкес нақты бағалар мен ұсыныстар шығарылады.

Сценарийлер құрастыру. Бұл әдіс бойынша оқиғаның дамуының мүмкін идеалды ойша моделі құрастырылады. Алдымен оқиғаның түрлі сипат алу мүмкіндігін қарастыратын, өз алдына қарапайым сөйлем түрінде болатын гипотезалар шығарылады. Сонан соң оқиғалар желісін анықтайтын негізгі факторларды талдау және таңдауы жүзеге асады. Мұндай факторлардың саны шектен тыс көп болмауы керек (6 элементтен көп емес). Екінші кезеңде, таңдалған факторлардың 10, 15, 20 көлеміндегі эволюцияларының мүмкін фазалары жайлы «дұрыс ойлауға» негізделген гипотезалары шығарылады. Үшінші кезеңде ерекшеленген факторларды салыстыру жүзеге асады, соның негізінде әрқайсысына сай сценарийлер тізбегі сипатталады және ұсынылады. Сонымен, төртінші кезеңде жоғарыда сипатталған сценарийлерге қатысты мүмкіндігінің көрсеткіштерін жасауға ұмтылады. Модельдеу. Аталған әдіс шынайы әрі нақты халықаралық феномендер мен үрдістерге сай келетін жасанды, идеалды, ойдан шығарылған объекттердің жүйесін жасаумен байланысты. Оның мәні модельдеуді жүзеге асыру кезеңдерінің сипаттарынан көрінеді: – біріншіден, модельдің типін бөлу жайлы (концептуалды, теориялық, нақты, оның формасы, вербалды, мәнді, формальді, квантты). Анықталған модель модельдеудің теориялық моделі болып табылатын матрица түрінде болады; – екіншіден, зерттеудің жалпы тапсырмасының бастапқы нүктесі ретінде мазмұнды концептуалды модель – «әмбебап танымдық конструкция – конфигуратор» құрылады; – үшіншіден, халықаралық қатынастардың ішкі құрылымының құрамына детальді талдау жасалады, яғни оның да моделі жасалады. Онда халықаралық қатынастар жүйесіндегі элементтер, байланыстар, үрдістер, мүдделер, күштер қатынасы ерекшеленеді. Жүйелік талдау және модельдеу зерттеушілік тәсіл, процедуралар, техникалардың жиынтығын көрсететін ортақ аналитикалық әдістер болып табылады. Болжамды әдістердің рөлін түсіндіру аса маңызды, соңында анализ де, фактілерді түсіндіру де өзінен-өзі жекелей қажет емес, оқиғаның одан әрі дамуына болжам жасау үшін қажет.

Деңгейлік тапсырмалар:

1–деңгейлік сұрақ. Халықаралық қатынастардың теориясының объектісі.
1 –деңгейлік сұрақ. Халықаралық қатынастардың теориясының пәні?

2–деңгейлік сұрақ. Халықаралық қатынастар теориясының заңдылықтары?

2–деңгейлік сұрақ. Халықаралық қатынастар теориясының әдіснамасы?

3–деңгейлік сұрақ. Когнитивті карталау, контент-анализ және ивент-анализдерге анықтама беріңіз.

ОБӨЖ тапсырмалары: Халықаралық қатынастар, теория және парадигма ұғымдарын талдау.

БӨЖ тапсырмалары: Халықаралық қатынастардағы заңдылықтар.

Негізгі әдебиеттер:

1. Л.М.Иватова, Ә.С.Қайдарова, Ә.Т.Мухитденова. Халықаралық қатынастар теориясы, оқу құралы, 2019.
2. Л. К.Торбьорн, _____ Қазақ тіліне ауд. Н.Сайбекова, Ж.Бурибаева. Халықаралық қатынастар теориясының тарихы. Монография. Алматы: Дәуір, 2017.
3. Д.М.Мажиденова, К. Г.Шерьязданова. Теория международных отношений. Оқу құралы, 2019.
4. И.А.Черных. Теория международных отношений. Учебное пособие. Алматы, 2019.
5. А.Г.Дугин. Геополитика и Международные Отношения. Т. 1, Монография, М.: Евразийское Движение, 2012.
6. M.Criffiths. Uluslararası ilişkilerde temel düşüncüler ve teoriler. Ankara, 2011.
7. T.İskit. Diplomasi: Tarih, teorisi, kurumları ve uygulaması. Ankara, 2012.

Қосымша әдебиеттер:

1. Антюхина-Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталеv М.А. Основы теории международных отношений.-М.,2014
2. Введение в теорию международных отношений./Под ред. А.С.Манькина.-М.,2014
3. Загорский А.В., Лебедева М.М. Теория и методология анализа международных переговоров.-М.,2014
4. Назарчук А.В. Этика глобализирующегося мира. - М., 2014.
5. Цыганков П.А. Международные отношения. М., 2014.
6. Rosenau J. Turbulence in the World Politics. L., 2014.